Tom 16/2024, ss. 237-248
ISSN 0860-5637
e-ISSN 2657-7704
DOI: 10.19251/rtnp/2024.16(11)
www.rtnp.mazowiecka.edu.pl

Konrad Pachniewski
Akademia Mazowiecka w Płocku (absolwent)
e-mail: kpachniewski172000@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0710-0664

Sposób sprawowania władzy w starożytnym Izraelu, w okresie sędziów i jego biblijna ocena oraz biblijna wizja bezpieczeństwa na przykładzie *Sefer Szofetim*[11]

The way of exercising power in ancient Israel, during the period of the judges, and its biblical assessment, and the biblical vision of security on the example of *Sefer Shofetim*

Streszczenie
Autor tekstu podejmuje temat ustroju politycznego w starożytnym Izraelu, w okresie sędziów oraz jego biblijnej oceny, bada stosunek Księgi Sędziów do idei monarchii oraz stara się na jej podstawie określić biblijne uwarunkowania bezpieczeństwa Izraela, które, jak udało mu się ustalić, zależy od posłuszeństwa Bożemu Prawu. Dochodzi do wniosku, że pomimo świadomości ograniczeń władzy królewskiej, to właśnie monarchia, jest według *Szofetim* ustrojem najbardziej zgodnym z biblijnym wzorcem.

Słowa kluczowe: władza, sędziowie, Księga Sędziów, Biblia, ustrój polityczny, bezpieczeństwo

[1] Księgi Sędziów

Abstract
The author raises the subject of the political system in ancient Israel, during the period of the judges, and its biblical evaluation, examines the relationship of the Book of Judges to the idea of monarchy, and tries to use it to determine the biblical conditions for security of Israel, which, as he managed to determine, depends on obedience to Divine Law. He comes to the conclusion that despite the awareness of the limitations of royal power, it is the monarchy that, according to *Shofetim*, is the system most consistent with the biblical model.

Key words: power, judges, the Book of Judges, the Bible, political system, security

1. Wstęp

Pismo Święte oprócz tego, że przekazuje człowiekowi określone, czysto duchowe prawdy niezbędne dla jego zbawienia oraz osobowego rozwoju, jest również świadectwem działania Boga w życiu i historii Narodu Wybranego. Biblia ilustruje więc też ówczesne procesy prowadzące do zmian społecznych, kulturowych, a także politycznych, przedstawiając zachodzące w starożytnym Izraelu, przemiany ustrojowe. Opisują je (zgodnie z podziałem przyjętym w katolicyzmie) tzw. księgi historyczne, do których zaliczyć możemy m.in. Księgę Jozuego, Księgi Samuela, Księgę Sędziów oraz księgi: Królewskie i Kronik.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja ustroju politycznego w okresie sędziów oraz ukazanie oceny tego ustroju, dokonanej przez autora natchnionego, jak również określenie stosunku Pisma Świętego do idei monarchii, wyrażonego w Księdze Sędziów; a nadto przedstawienie biblijnych uwarunkowań bezpieczeństwa na podstawie wspomnianego tekstu.

2. Zarys sytuacji społeczno-politycznej Izraela, w okresie sędziów

Okres w historii starożytnego Izraela nazywany okresem sędziów, w Biblii przedstawiony jest głównie w księdze znanej pod hebrajskim określeniem *Sefer Szofetim* (po polsku Księga Sędziów), która podobnie jak Księga Jozuego, a także Księgi Samuela i Księgi Królów, w kanonie hebrajskim wchodzi w skład *Newiim Riszonim* (proroków wcześniejszych). Sędziowie sprawowali rządy nad pokoleniami Hebrajczyków od czasu ich wkroczenia do Kanaanu, aż do powstania monarchii. Mowa tu o okresie od XIII do XI w. p.n.e. Ich głównym obowiązkiem było wydawanie wyroków w sprawach spornych, czyli sądzenie. Sędziowie pełnili więc w Izraelu funkcje rozjemcze. Urząd podobnego rodzaju, charakteryzujący się swego rodzaju zespoleniem funkcji sądowniczej z administracyjną, z naciskiem na tą pierwszą, istniał również w państwach starożytnego Bliskiego Wschodu, innych niż Izrael [Wstęp do Księgi Sędziów]. Potwierdza to literatura pozabiblijna. Funkcja izraelskiego sędziego miała swój odpowiednik m.in. w Fenicji. Tyr, starożytne miasto Fenicjan, nie zawsze był rządzony przez królów, ale niekiedy także przez szereg sędziów [Rienecker i Maier, 2001, s. 733].

W chwilach krytycznych, niosących zagrożenie dla bezpieczeństwa, sędziowie zdobywali prerogatywy wodzów. Twierdzi się, że każde izraelskie pokolenie wyłaniało spośród siebie jakiś autorytet sądowniczy, aczkolwiek niektórzy sędziowie cieszyli się uznaniem wielu lub nawet wszystkich pokoleń. Ich wyjątkowe zdolności, właściwości umysłu i woli oraz inne przymioty osobowe dawały im szacunek wśród ludu. Jednak istotą powodzenia w podejmowanych przez sędziów działaniach były dane im przez Boga charyzmaty, za pomocą których Bóg kierował nimi oraz które umożliwiały im osiąganie zamierzonych celów. Księga wspomina o dwunastu sędziach, co odpowiadać ma dwunastu pokoleniom Izraela. Jest to celowy zabieg literacki. *Szofetim* nie podaje pełnej liczby oraz historii sędziów. Autorzy tekstu nie wspominają

m.in. o Samuelu oraz Helim, o których mówi *Sefer Szemuel* (Księga Samuela). Sędziów, wspomnianych w *Szofetim* dzieli się na sędziów większych oraz mniejszych. Do pierwszej grupy zaliczamy: Otniela, Ehuda, Baraka i Debore, Gedeona, Jeftego oraz Samsona. Ich historię księga omawia w sposób obszerny, pozostałych zaś charakteryzuje tylko pobieżnie. W skład drugiej grupy wchodzą: Szamgar, Tola, Jair, Ibsan, Elon i Abdon [*Wstęp do Księgi Sędziów]*. Pomimo że Duch św. działał w sędziach, to jednak nie wszyscy byli wzorem moralnego postępowania. Dla przykładu, według przeważającej liczby interpretacji sędzia Jefte, złożył Bogu w ofierze swoją córkę, co było spowodowane jego niewłaściwym zrozumieniem natury biblijnego Boga, oraz stanowiło przykład ulegania silnym wpływom kulturowym tubylców (ofiary z ludzi były znane w kulcie kananejskim) [Sdz 11, 31, przypis. W Biblia Tysiąclecia (online)]. Ponadto sama omawiana przez nas epoka ukazana jest jako bardzo burzliwy okres historii Izraela i izraelskiej państwowości. Izaak Cylkow [2012] przedstawia ją jako czasy anarchii, niepewności, politycznego chaosu i braku realnego przywództwa, jak również religijnego rozprężenia i różnego rodzaju pokus, płynących ze strony pogańskich kultur sąsiadujących z Izraelitami - *świeżo upieczonymi* wyznawcami monoteizmu, którym to pokusom Hebrajczycy wielokrotnie ulegali skłaniając się ku wielobóstwu. Piotr Paziński [2012] w swojej przedmowie do Księgi Sędziów w tłumaczeniu Cylkowa, zwraca uwagę, że autor *Sefer Szofetim* powtarza zdanie: *W tym czasie nie było króla w Izraelu i każdy robił co mu się podobało* niczym gorzki refren, konsekwentnie wyliczając niegodziwości popełniane przez Izraelitów i odstępstwa od Prawa, których ci dopuszczali się w nowo zdobytej krainie kananejskiej. W tym świetle uroczysta deklaracja wygłoszona przez lud w rozdziale 24. Księgi Jozuego: *Wiekuistemu Bogu naszemu służyć, a głosu Jego słuchać będziemy* jawi się bardziej jako wynik chwilowego uniesienia, aniżeli, jako dojrzała decyzja o realnej wartości. Po zdobyciu Kanaanu plemiona hebrajskie szybko zapomniały o przymierzu z Bogiem, któremu

zawdzięczały uwolnienie z egipskiego ucisku oraz o nauczaniu Jego sługi, Mojżesza. Naród Wybrany popadł w grzech i nieprawość. Tocząc liczne wojny z sąsiadami, a także doświadczając wewnętrznych, bratobójczych konfliktów, natychmiast zapomniał o idei sprawiedliwości i posłuszeństwa Najwyższemu [Paziński, 2012, s. I].

Sposób przedstawienia podboju Palestyny, jaki spotykamy w pierwszych rozdziałach Księgi Sędziów, jest znacząco różny od tego, który ukazany zostaje w Księdze Jozuego: wojna jest równie brutalna, ale nie możemy mówić o jednolitym dowództwie i froncie. Proces zajęcia Ziemi Obiecanej, wedle autora *Szofetim* jest *serią krwawych potyczek*, w których sytuacja Hebrajczyków nieustannie się zmienia, w jednej chwili są oni na zwycięskiej pozycji, a w innej tracą ją na rzecz wrogich plemion. Tymczasem Bóg nie kieruje działaniami wojsk przez naczelnego dowódcę, lecz ogranicza się do opieki nad wybranymi klanami, wyznaczając im krótkoterminowe cele. Ten burzliwy okres zdaje się nie mieć końca. Sytuacja staje się coraz bardziej niestabilna, narasta chaos, Izraelici pogrążają się w licznych wojnach, przejmują również tubylcze obyczaje. Dochodzi do lokalnych rzezi, będących skutkiem destrukcyjnych ambicji poszczególnych wodzów, a także do wojny domowej w postaci konfliktu przedstawicieli pokolenia Beniamina z innymi plemionami, którego opłakanym skutkiem była niemal całkowita eksterminacja Beniaminitów [Paziński, 2012, s. II].

3. Biblijne uwarunkowania bezpieczeństwa na podstawie Księgi Sędziów

Sytuacja normuje się dopiero za czasów proroka Samuela i króla Dawida. Niemniej jednak w epoce sędziów, pomimo sugerowanej czytelnikom niestabilności i anarchii występują również okresy pokoju, sprowadzanego za przyczyną działalności poszczególnych przedstawicieli wzmiankowanej grupy. Amerykańscy badacze Starego Testamentu, Joseph Callaway i James Miller

zwracają uwagę, iż opowieści zawarte w Księdze Sędziów podane są według takiego teologicznego schematu [Callaway i Miller, 2022, s. 144]:

1. Odwrócenie się od JHWH i służba bożkom;
2. Ściągnięcie na siebie gniewu JHWH, który dopuszcza do ucisku Izraela przez wrogów;
3. Wzbudzenie sędziów, aby wyzwolić naród z ucisku;
4. Pewien okres pokoju przed kolejnym odstępstwem od Boga.

Analizując powyższy schemat, odkrywamy pewną, sformułowaną też w innych księgach biblijnych, prawidłowość. Chodzi nam o naczelną zasadę teologiczną wyrażoną w *Torze*, Księdze Jozuego i powtarzaną przez proroków, zgodnie z którą powodzenie i dobrobyt Izraelitów, a później również jego odkupienie, zależne są od ich podporządkowania się prawom nadanym przez Boga. Grzech pociąga za sobą prześladowania plagi i nieszczęścia. Mamy na myśli przede wszystkim bałwochwalstwo, ale również niewłaściwe pod względem moralnym postępowanie względem bliźniego [Paziński, 2012, s. II–III]. Powodzenie Izraelitów zależało od wierności wobec Wiekuistego. Wierność była warunkiem ich bezpieczeństwa oraz dobrobytu. Biskup Kazimierz Romaniuk [2005] tak pisze o tej kwestii:

> *Izrael może liczyć na bezpieczeństwo i materialny dobrobyt tylko wtedy, gdy będzie pozostawał blisko Boga. Każde dobrowolne odejście czy oddalenie się od Boga niewątpliwie sprowadzi na cały naród nieszczęście* [s. 227].

Zadaniem sędziów jest wyzwolenie ludu z ucisku, którym lud został z tej przyczyny dotknięty. Niemal każdy sędzia nawołuje Izraelitów do opowiedzenia się po stronie monoteizmu, do uznania JHWH za jedynego Boga oraz do podążania za Jego wolą, wypełniania Jego przykazań i oddawania czci wyłącznie Jemu [Romaniuk, 2005, s. 227]. Stąd, pomimo niestabilności opisywanego okresu, sędziowie przedstawieni są na ogół w sposób pozytywny.

Dla wyznawców religii chrześcijańskiej, sędziowie to odzwierciedlenie chrześcijańskich cnót: Gedeon jest przykładem niezachwianego zawierzenia Bogu, uwolnił on Izraelitów spod wpływu Madianitów i Amalekitów, zwyciężając tych pierwszych, mając do dyspozycji jedynie trzystu żołnierzy [Por. Sdz 6–8]; Samson, który zasłynął ze swojej bohaterskiej walki przeciw Filistynom, uosabia męstwo oraz służyć może za wzór duchowej siły; Jefte jest wzorem heroizmu, nie*złomnego wypełniania ślubów złożonych Najwyższemu, itp. [Wstęp do Księgi Sędziów].* Warta uwagi jest również postać Debory - prorokini, a zarazem jedynej kobiety--sędzi w Izraelu. Za jej namową sędzia Barak podjął zwycięską dla Izraelitów walkę w Taanak z Kananejczykami dowodzonymi przez Sisere, przywódcę armii króla Jabina. Zwycięstwo to jest tematem tzw. Pieśni Debory, uważanej za 1 z najstarszych zapisów poezji hebrajskiej [www 3]. Jednym z motywów pieśni jest sprawa zjednoczenia dwunastu pokoleń izraelskich [Filipiak i Wegner, 1979, s. 1070]. Debora kładzie więc podwaliny pod dzieło dokonane przez Saula (a kontynuowane i dopełnione przez jego następcę, Dawida), który zjednoczył plemiona hebrajskie ok. 1030 r. p.n.e. Warto zacytować fragment tego utworu, w archaicznym językowo, choć literacko pięknym, przekładzie Księgi Sędziów autorstwa I. Cylkowa. Przy okazji nadmieńmy, że poniższy fragment doskonale ilustruje zarysowaną wcześniej zależność między działaniem Izraela, a zmianami o charakterze politycznym, rzutującymi na poziom bezpieczeństwa narodu.

> *Odbieżane były sioła w Izraelu, odbieżane były, ażem powstała ja, Debora, ażem powstała, jako matka w Izraelu. Wybrał sobie bóstwa nowe, a wtedy stanął zapaśnik u bram. Tarcza czyż się ukazała albo oszczep wśród czterdziestu tysięcy Izraela? Serce moje oddane wodzom w Izraelu, tym, którzy ochoczo się stawili w ludzie. Wysławiajcie Wiekuistego! Wy, jeźdźcy na oślicach siwych, wy, którzy zasiadacie na makatach,*

i wy wędrowcy po wyswobodzonych drogach, śpiewajcie! [Sdz 5, 7–10. W Cylkow, 2012][22].

W świetle tego wywodu dostrzegamy, że rację ma P. Paziński [2012, s. III], gdy pisze, iż Księgi Sędziów nie należy pojmować jedynie, jako historii o okresie przejściowym pomiędzy panowaniem Mojżesza i Jozuego, a czasami królestwa Dawida, kiedy to zaczęła konstytuować się idea Bożego pomazańca, najpierw jako sprawiedliwego króla, a następnie jako Mesjasza, duchowego i politycznego wybawiciela Narodu Wybranego. Zarówno w czasach monarchii, jak i u zarania dziejów narodu żydowskiego, mieliśmy do czynienia ze zjawiskiem buntów i zamieszek, o podłożu religijnym oraz politycznym. Opisują je Księgi Królewskie i Kronik, a także Pięcioksiąg. Należy w tym miejscu wspomnieć chociażby o buncie Koracha, przedstawionym w Księdze Liczb oraz o słynnym *Cheta ha'Egel* (grzechu cielca), o którym mówi Księga Wyjścia. Granica pomiędzy czasami sędziów, a innymi okresami izraelskiej historii, do pewnego stopnia zaciera się, również w pozytywnym wymiarze: w *Szofetim* odnaleźć możemy pewien rys ciągłości religijnych instytucji władczych, powołanych prawem Mojżesza. Sędziowie byli narzędziami w rękach Boga, byli to ludowi bohaterowie, ludzie utalentowani, o wielkiej charyzmie, cieszący się szczególnymi względami Wiekuistego [Paziński, 2012, s, IV]. Ową ciągłość doskonale obrazuje początek traktatu Miszny pt. *Pirke Awot* (sentencje ojców), który przedstawia linię przekazu Bożego objawienia: *Mojżesz otrzymał Torę na Synaju, przekazał ją Jozuemu, Jozue starszyźnie, starszyzna prorokom, prorocy członkom Wielkiego Zgromadzenia* [cyt za: Paziński, 2012,

[2] Dla czytelników nieorientujących się dostatecznie w archaicznej polszczyźnie warto przytoczyć ten sam fragment w jednym z nowszych przekładów: *Opustoszały wsie w Izraelu, opustoszały, aż powstałam ja, Debora, aż powstałam jako matka w Izraelu. Gdy Izrael wybrał sobie nowych bogów, wtedy w bramach nastała wojna; tarczy jednak ani włóczni nie było widać wśród czterdziestu tysięcy w Izraelu. Moje serce skłania się ku wodzom Izraela, tym, którzy dobrowolnie się ofiarowali. Błogosławcie PANA. Wy, którzy jeździcie na białych oślicach i zasiadacie na sądach, i którzy chodzicie po drogach, opowiadajcie*, *Uwspółcześniona Biblia Gdańska (online).*

s. IV]. Średniowieczny komentator Biblii i Talmudu, Szlomo ben Icchak, znany pod akronimem Raszi wyjaśnia, że mianem starszyzny, autorzy traktatu, określają nie siedemdziesięciu starszych z czasów wędrówki przez pustynię, lecz właśnie sędziów, tj. starszych działających po śmierci Jozuego [Paziński, 2012, s. III– IV].

4. Księga Sędziów wobec idei monarchii

Co istotne, pomimo iż zdanie: *W tym czasie nie było króla w Izraelu...* wykorzystywane podczas wyliczania nieprawości, których dopuszczały się plemiona hebrajskie, mogłoby sugerować monarchistyczne zapatrywania autora Księgi Sędziów, to znaleźć w niej możemy również krytykę tego ustroju politycznego, co świadczy o tym, że stosunek jej autora do władzy królewskiej nie został przez niego jasno wyrażony i odznacza się wysokim stopniem ambiwalencji. Stąd Księgę Sędziów, w sposób zupełnie uprawniony, uznać możemy za świadectwo toczącej się dyskusji na temat modelu władzy państwowej, a ściślej rzecz biorąc, na temat idei monarchii [Paziński, 2012, s. V–VI]. O krytycznym podejściu autora do rzeczonej formy rządów świadczy m.in. przypowieść z rozdziału 9. o drzewach usiłujących wybrać spośród siebie króla [Por. Sdz 9, 8–21], której przesłanie wskazać ma na egoizm wiążący się ze sprawowaniem urzędu przez osoby panujące, a także, jak pisze Michał Wojciechowski [2012] formułując wypowiedź o nieco kolokwialnym zabarwieniu, pokazać ma, iż *do władzy pchają się najgorsi* [s. 24]. Teolog, interpretując wzmiankowaną przypowieść dodaje, że na jej podstawie dojść można do wniosku, iż *politycy to chwasty, niebezpieczne dla produktywnych i uczciwych podwładnych* [s. 24]. Z kolei zdaniem Kazimierza Romaniuka [2005], myśl przewodnia przypowieści jest następująca: Izrael powinien się radować, że sam Bóg zechciał być jego królem. *Wszelkie rządy władców ziemskich zazwyczaj doprowadzają do nieszczęścia, które spada na cały naród* [s. 227]. Z jednej strony w *Szofetim* wyrażony zostaje lament, nad brakiem króla jako

godnego następcy Mojżesza, co wydaje się być główną przyczyną politycznego oraz duchowego zamętu; a z drugiej strony przedstawiony mamy tam też pogląd zgoła odmienny, uzewnętrzniony w słowach Gedeona, który stanowczo oznajmia, że tylko Wiekuisty może panować nad Izraelem. Przeciwwagę dla przychylnego pojmowania monarchii stanowi także historia Abimeleka, krwawego despoty i uzurpatora [Paziński, 2012, s. VI]. Co więcej, pesymistyczne spojrzenie na władzę królewską autorów tzw. dzieła deuteronomicznego[33], wydaje się potwierdzać 1 Księgi Samuela: kiedy Samuel radzi się Boga, w spawie tego, czy spełnić ma oczekiwania ludu ustanawiając nad Izraelem króla, otrzymuje taką oto odpowiedź: *Wysłuchaj głosu ludu we wszystkim, co mówi do ciebie, bo nie ciebie odrzucają, lecz Mnie odrzucają jako króla nad sobą* [1 Sm 8, 7].

5. Zakończenie

Okres sędziów w Biblii przedstawiony jest jako bardzo niestabilny etap izraelskiej historii. Autor dzieła deuteronomicznego w wyraźny sposób daje do zrozumienia, iż społeczno-polityczna kondycja Narodu Wybranego była wówczas na wyjątkowo niskim poziomie. Niemniej jednak, dokonana przez niego ocena działalności samych sędziów pozostaje pozytywna. Ich rola polegała m.in. na przywracaniu poczucia bezpieczeństwa Izraelitów, utraconego w wyniku ich grzechów. W tym kontekście unaocznia się fundamentalna biblijna zasada, mówiąca, iż wysoki poziom bezpieczeństwa narodu żydowskiego uzależniony jest od posłuszeństwa tego narodu wobec danych przez Boga przykazań.

Jeśli chodzi o stosunek autora Księgi Sędziów do ustroju monarchicznego, sądzę, iż jego niejednoznaczna postawa odnośnie do władzy królewskiej, z jednej strony jest wyrazem wiary w potencjał oraz budującą siłę monarchicznej formy rządów, która

[3] jest to zespół 6 ksiąg: Jozuego, Sędziów, 1 i 2 Samuela, 1 i 2 Królewska.

ostatecznie najlepiej ze wszystkich form odpowiada Boskiej wizji władzy oraz która posiada siłę jednoczącą, a także porządkującą (w tym przypadku) społeczną rzeczywistość; lecz z drugiej strony jest ona (postawa) gorzkim owocem wyobrażenia na temat wzorca królewskiego panowania, a dokładniej, jego zestawienia ze stanem faktycznym, powodowanym ułomnością natury ludzkiej i skażonym stanem świata dotkniętego grzechem. Postawa ta, to w istocie lament nad tym, jak trudne jest wprowadzenie w życie duchowych i społecznych ideałów. Jest ona wyrazem ludzkiego pragnienia stabilności. Autor wątpi, czy możliwa jest pełna realizacja władzy Boskiej w porządku ziemskim, dlatego też w wielu miejscach zdaje się on odżegnywać od jakiejkolwiek sformalizowanej ludzkiej władzy, uciekając się wyłącznie do opowiedzenia się po stronie władzy jaką dysponuje Bóg. Taka postawa nieuchronnie prowadzi jednak do anarchii, rozumianej jako rozkład lub niedowład struktur lub instytucji państwa; bądź jako chaos organizacyjny w instytucji, organizacji lub społeczności [www 1; www 2]. Czasy sędziów to bardzo dobry przykład anarchicznej struktury społeczno-politycznej. Anarchii tej skutecznie przeciwstawi się pierwszy król Izraela, Saul, który dokona zjednoczenia plemion hebrajskich. Jego następcy, Dawid oraz jego syn Salomon znacznie przybliżą się do ideału władzy teokratycznej zaprezentowanego w *Torze*.

Bibliografia

Opracowania

Callaway Joseph, Miller James. 2022. Osiedlenie się w Kanaanie. Okres sędziów. W Starożytny Izrael. Od Abrahama do znudzenia świątyni przez rzymian, Shanks Hershel (red.). Warszawa: Vocatio.

Filipiak Marian, Wegner Helena. 1979. *Debora.* W. *Encyklopedia Katolicka, Tom 3,* Krąpiec Mieczysław, Granat Wincenty, i in. (red.). Lublin: TN KUL.

Księga Sędziów, tłum. Izaak Cylkow. 2012. Kraków-Budapeszt: Austeria.

Paziński Piotr. 2012. Przedmowa. W Księga Sędziów, tłum. Izaak Cylkow. Kraków-Budapeszt: Austeria.

Rienecker Fritz, Maier Gerhard, Chrostowski Waldemar (red.). 2001. *Leksykon biblijny. Warszawa: Vocatio.*

Romaniuk Kazimierz. 2005. *Wstęp do Księgi Sędziów.* W *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia rodzinna, opracowano na podstawie Biblii Warszawsko-Praskiej, wyd. III.* Kraków: Wydawnictwo M.

Wojciechowski Michał. 2012. „Biblijne oceny instytucji państwa". Forum Politologiczne Tom 14.

Netografia

[www 1] https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/anarchia;4007572.html (dostęp: 31.01.2024).

[www 2] https://sjp.pwn.pl/sjp/anarchia;2549943.html (dostęp: 31.01.2024).

[www 3] https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2439-debora (dostęp: 31.01.2024).

Biblia Tysiąclecia (online).

Uwspółcześniona Biblia Gdańska (online).

Wstęp do Księgi Sędziów. W Biblia Tysiąclecia (online).